

[Historical and cultural heritage of the Great Steppe: Experience, problems, and research prospects. Proceedings of the international scientific and practical conference dedicated to the memory of I. V. Erofeeva]. (2025). Ust-Kamenogorsk: Berel Publishing House, S. Amanzholov East Kazakhstan University. 219 p. (in Russian).

FTMAP / MPHTI / IRSTI 03.09.55

ӘӨЖ/УДК/ UDC: 9(с)77 С 52

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.90.3.022>

А.М. Сманова ¹, Ж.К. Ахметова ^{*2}

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aigulsmanova123@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>

²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>

XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ОТАНДЫҚ ТАРИХТА ОҚЫТЫЛУ МӘСЕЛЕСІ (Академик К. Нұрпейістің зерттеулері мысалында)

Аңдатпа

Мақалада академик Кеңес Нұрпейістің ғылыми зерттеулері бойынша, XX ғасырдың басындағы қазақ зиялы қауым өкілдерінің автономиялы мемлекет құру жолындағы күресі мен ұлттық идеяларының қазіргі ұлттық тарихта оқытылу мәселесі туралы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Алаш қозғалысының негізгі ұлттық идеологиясын, қозғалысының саяси бағдарламасын, қайраткерлерінің ұлттық тәуелсіздік жолындағы күресі мен рөлін терең зерттеген ғалым Кеңес Нұрпейісұлының ғылыми еңбектерінің ұлттық тарихты оқытудағы маңыздылығын көрсету. Тарихи таным әдістемесі құрылымының элементтерін сипаттайтын академик Кеңес Нұрпейістің ғылыми мұраларындағы ақиқатқа ұмтылу, проблеманы шешу, мақсат қою, объективтілік, эмпиризм, тарихи-теоретизм, жаңашылдық әдістерін қолдану мақаламыздың әдіснамалық негізін құрайды. Кеңестер билік құрған тұста идеологиямен тұншықтырылып, қуғын-сүргінге ұшыраған, одан қала берді «күпия» белгімен жасырып тастаған тарихымыздың «ақтаңдақ» беттері жетерлік. Солардың ішіндегі маңыздыларының бірі, әрине ол – зиялы қауым өкілдері. Қазақ халқының саяси және ұлттық санасын оятуды мақсат етіп қойған, «Оян қазақ!» деп ұрандатқан, елімізде «Алаш қозғалысы» деп танылған ұлттық интеллигенттеріміздің тәуелсіздік жолындағы күрескерлігін алғашқылардың бірі болып зерттеген Кеңес Нұрпейісұлының «Алаш һәм Алашорда» монографиясы басшылыққа алынды. Еліміз тәуелсіздігін алғалғаннан кейінгі тарихымыздың қайта жаңғыруы мен қайта жазылуы және оның ұлттық тарихта оқытылу мәселесі сараланды. XX ғасырдың басындағы саяси қозғалыстардың, саяси партиялардың тарихы мен ұстанымдары ұлтымыз үшін де, ұлттық тарихымыз үшін де, ұлтжандылығымыз, тіпті ұлтымыздың болашағы үшін де маңызды мәселе. Сондықтан ұлттық идеяның, қазақ тарихының, қала берді қазақ ғылымының іргетасын қалаған зиялы қауым өкілдерінің ұлт болашағы үшін атқарған жұмыстарын ғылыми тұрғыдан

жан-жақты зерттеген, ұлттық сананы қалыптастыруға зор үлесін қосқан академик Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейістің орны ерекше.

Түйін сөздер: Алаш қозғалысы, академик Кеңес Нұрпейіс, ғылыми мұра, ұлттық тарих, ұлттық таным, тәуелсіздік жолындағы күрес.

А.М. Сманова¹, Ж.К. Ахметова²

¹Казахский национальный женский педагогический университет
Кандидат исторических наук, доцент, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: aigulsmanova123@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>

²Казахский национальный женский педагогический университет
Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>

ПРОБЛЕМА ПРЕПОДАВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ НАЧАЛА XX в. В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ (на примере исследований академика К.Нурпейса)

Аннотация

По данным научных исследований академика Кеңеса Нұрпейіса, в статье рассматриваются борьба и национальные идеи представителей казахской интеллигенции начала XX века за создание автономного государства, и их учение в современной отечественной истории. Цель исследования – показать значение научных трудов учёного Кеңеса Нұрпейісулы, глубоко изучившего основную национальную идеологию движения Алаш, политическую программу движения, борьбу и роль его деятелей на пути национальной независимости, в преподавании национальной истории. Достаточно «белых пятен» нашей истории, подавленных идеологией, репрессированных, а затем скрывавшихся под знаком «секретности», когда правило советское правительство. Одна из самых важных из них – это, конечно же, «алашордынцы». Цель пробудить политическое и национальное самосознание казахского народа: «Оян қазақ!» («Проснись, казах!» – авт.), были обсуждены научные исследования Кеңеса Нұрпейісовича, который одним из первых исследовал борьбу за независимость нашей национальной интеллигенции, признанной в стране «движением Алаш». Дифференцирован вопрос возрождения и переписывания нашей истории после обретения нашей страной независимости и ее преподавания в отечественной истории. История и принципы политических движений, политических партий начала двадцатого века являются важным вопросом как для нашей нации, так и для нашей национальной истории, а также для нашей национальности и даже будущего нашей нации. Именно поэтому особое место занимает академик Кеңес Нұрпейісулы Нұрпейіс, научно всесторонне изучив труды интеллектуалов, заложивших основы национальной идеи, казахской истории, казахской науки для будущего нации, внесших большой вклад в формирование национального сознания.

Ключевые слова: движение Алаш, академик Кеңес Нұрпейіс, научное наследие, отечественная история, историческое познание, борьба за независимость.

Aigul M. Smanova¹, Zhanat K. Akhmetova²

¹*Kazakh National Women's Teacher Training University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: aigulsmanova123@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8241-9256>*

²*Kazakh National Women's Teacher Training University
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: akhmetova.zhanat73@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6671-1954>*

THE ISSUE OF TEACHING THE NATIONAL IDEA OF THE EARLY 20th CENTURY IN CONTEMPORARY NATIONAL HISTORY" (based on the research of academician K. Nurpeis)

Abstract

According to the scientific research of academician Kenes Nurpeis, the article examines the struggle and national ideas of representatives of the Kazakh intelligentsia of the early 20th century for the creation of an autonomous state, and their teachings in modern national history. The purpose of the study is to show the importance of the scientific works of the scientist Kenes Nurpeyisuly, who deeply studied the main national ideology of the Alash movement, the political program of the movement, the struggle and the role of its leaders on the path to national independence, in the teaching of national history. There are enough «blank spots» in our history, suppressed by ideology, repressed, and then hidden under the sign of «secrecy» when the Soviet government ruled. One of the most important of them is, of course, the «Alash Orda». The goal is to awaken the political and national self-consciousness of the Kazakh people: «Wake up, Kazakh!», the scientific research of Kenes Nurpeisovich, who was one of the first to study the struggle for independence of our national intelligentsia, recognized in the country as the «Alash movement», was discussed. The issue of the revival and rewriting of our history after our country gained independence and its teaching in national history was differentiated. The history and principles of political movements, political parties of the early twentieth century are an important issue both for our nation and for our national history, as well as for our nationality and even the future of our nation. That is why academician Kenes Nurpeyisuly Nurpeys occupies a special place, having scientifically comprehensively studied the works of intellectuals who laid the foundations of the national idea, Kazakh history, Kazakh science for the future of the nation, who made a great contribution to the formation of national consciousness.

Keywords: Alash movement, academician Kenes Nurpeis, scientific heritage, national history, historical knowledge, struggle for independence.

Кіріспе. Тарих дегеніміз, әрине ол халықтың жадын жаңғыртып, өткенін, бүгінін және болашағын байланыстыратын ғылым саласы екені бәрімізге аян. Ал «ұлттық идеяны насихаттай отырып» тарихи білім беру – ұлттың ұлт болып қалыптасуын, тұтастығын, ұлттық таным идеясының құндылықтарын, отаншылдық рухани болмысты нақты жеткізе біледі. Сондықтан өскелең ұрпақтың бойында ұлттық құндылыққа деген адамгершілік қасиеттердің сақталуын, еліне деген патриоттық рухта тәрбиелеу мақсатында да тап осы тарих маңызды құрал болып табылады. Жасыратыны жоқ, ғасырлар бойы отаршылдықтың, қала берді кеңестік идеологияның құрбаны болған, тәуелсіздігін кеш алған еліміз үшін тарихи сананы қайта жаңғыртып, ұлттық идеямызды ұлықтай түсуіміз керек. Тарихты зерделеу арқылы жас ұрпақ халқымыздың басынан өткен қиындықтарды түсініп, ұлттық құндылықтарды бойына сіңіріп, жауапкершілікті сезініп, елі мен жерін қорғауға деген сезімді нығайтады десекартық емес.

Тап осы тарих саласының, дәлірек айтқанда ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихының аса маңызды мәселелерін зерттеуге сүбелі үлес қосып, ұлттық тарих саласындағы іргелі зерттеулерге белсене қатысқан көрнекті тарихшы Кеңес Нұрпейістің ғылыми мұрасы мысалында ұлттық идеялардың ұлт тарихында қалай зерделенгенін түсіндіру. Мәселен, Кеңес Нұрпейістің өзі ғылыми ізденісін үзбей жалғастырып, үлкен нәтижелерге қол жеткізген ғалым. Көптеген монографиялар мен мектеп оқушыларына арнап орасан зор оқулықтар шығарған академик Кеңес Нұрпейісұлы жалпы тарихнамалық мәселелермен қатар, еліміздегі ұлт-азаттық қозғалыстардың тарихын, ұлттық-мемлекеттік құрылысты, ХХ ғасырдағы Қазақстанның саяси және қоғамдық өмірінің өзекті мәселелерін жан-жақты зерттеген ғалым болып табылады.

Тәуелсіздік тізгінін қолымызға алған аз ғана уақыт ішінде елдің өткен тарихына үңіліп, ақдандықтардың ақиқатын анықтау мәселесі мемлекеттік деңгейдегі маңызды міндеттердің қасында тұрды. Ғалым үшін бұл жаңа жағдай ғылыми белсенділігін арттырып, қаламынан көптеген құнды еңбектердің тууына себепші болды. Жалпы, ғылыми зерттеулерде Кеңес Нұрпейіс айқындаған негізгі бағыттар: ұлт-азаттық қозғалысының тарихын, 1917 жылғы Қос революцияны, азаматтық соғысты, Қазақстанның аграрлық мәселелерін, сонымен бірге ХХ ғасырдағы саяси қуғын-сүргін тарихын жанжақты зерттеуге көпкөңіл бөлді. Отандық тарихының әркезеңдеріндегі қоғамдық-саяси өмірдің мәселелері де назарынан тыс қалған жоқ. Осы мәселелер төңірегінде Кеңес Нұрпейіс 400-ден астам ғылыми еңбектер жазып қалдырған, оның ішінде 20 дан астам монография, оқулықтар мен оқу-әдістемелік кешендер жазды.

Академик Кеңес Нұрпейіс – танымал ғалым болумен қатар, ірі ағартушы-педагог. Ол тарих ғылымының жоғары маманданған бірнеше буынын тәрбиелеуге үлкен үлес қосты. Ғалым осы салада өзіндік мектебін қалыптастырып, ел тарихы бойынша оннан астам ғылым докторлары мен қырықтан астам ғылым кандидаттарына жол көрсетіп, ғылым жолына түсірді.

Материалдар мен әдістер. Ұлттық тарихымыздың ең күрделі де түйінді нысаны болған – ХХ ғ. бірінші жартысындағы еліміздегі саяси және рухани мәселелердің айрықша кезеңі белгілі деңгейде зерттелген, зерттеліп те жүр. Ал біз концептуалды тұрғыдан алғанда, ХХ ғасырдың басындағы ұлттық идеяның қазіргі тарихта оқытылу мәселесі қалай жүргізіліп жатқанын Кеңес Нұрпейіс зерттеулері мысалында қарастырып отырмыз. Дегенмен де, ғылыми зерттеу бағыттарын алдыңғы қатарға шығарып отырған тарихи үдерістердің себеп-салдарын, қарым-қатынастары мен өзіндік байланыстарын, заңдылықтары мен ерекшеліктерін тағы да нақтылай түсу барысында теориялық-әдіснамалық тәсілдерді қолданып, жаңашылдық әдістерін игеруді қажет етеді. Сондықтан, мақаламызда кеңестік кезеңдегі одақтық көлемде «талқыланған» пленумдардың құжаттық материалдары тәуелсіздіктен кейінгі Кеңес Нұрпейіс еңбектерімен салыстыра қарастырылды. Атап айтқанда, «РКП (б)-ның V жалпықазақ конференциясы», «1930 жылғы 17-21 желтоқсандағы Бүкілодақтық коммунистік (б) партиясы мен Бүкілодақтық коммунистік (б) Орталық Комитеті мен Орталық бақылау комиссиясының бірлескен пленумының қорытындылары», «13-шақырылымдағы Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің 3 сессиясындағы Қазақ КСР Орталық Атқару Комитетінің есебінің материалдары», «Ауылдар мен деревнялардағы партия жұмысының есебі туралы материалдар», «Қазақстан Коммунистік партиясы съездері, конференциялар мен пленумдардың қаулылары мен шешімдері (192-1937 жж.)» сияқты құжаттық материалдардың кейбір аспектілері пайдаланылды.

Академик Кеңес Нұрпейістің «Алаш һәм Алашорда» кітабы баспадан жарияланбас бұрын, ғалым Алашорда үкіметінің тарихы және оның қайраткерлерінің тәуелсіздік жолындағы қоғамдық-саяси қызметтері туралы халықаралық деңгейдегі теориялық-тәжірибелік конференциялар мен симпозиумдарда баяндамалар жасап, жоғары оқу орындарында «шебер сыныптар» өткізіп, «Алаш» мәселесіне қатысты деректі қойылымда кеңесші де болған. Осылайша, академиктің «Алаш һәм алашорда» кітабының тұсауы кесіліп, жарықа шығуы алдын ала қоғамдық талқылаулардан өтті. Алаш қозғалысын зерттеуге кеңес заманында ресми түрде тыйым салынды және тарихтың «ақтандақ» беттерінің бірі болып саналды.

Алаш қозғалысын зерттеуге кеңестік кезеңде ресми түрде тыйым салынды және тарихтың «ақтандақ» беттерінің бірі болып саналды. Академик Кеңес Нұрпейістің «Алаш һәм Алашорда»

монографиясында «Алаш» 1913 ж. бастап жалпыұлттық биресми газет ретінде, 1917 ж. «Қазақ» газетінде жарияланған дереккөздерде «Алаш» партиясының құрамдас бөлігі ретінде, сонымен бірге ұлт зиялы қауым өкілдерінің идеялары, сол кезде жүргізген саясаттары мен ұстанымдарына байланысты дерек ретінде «Жас Азамат», «Бірлік Туы», «Сарыарқа», «Ұлы Түркістан», «Жас Түркістан», «Еңбекшіл қазақ», «Үш жүз» газеттері мен журналдарының материалдары бір бірімен салыстыра отырып зерттелген.

Мақаланы жазу барысында тарих ғылымының даму үдерісі барысында қалыптасқан қағидаттар мен академик Кеңес Нұрпейіс зерттеулерінде көрініс тапқан өзекті мәселелерді, жаңаша ойлаудың тұжырымдамасы ретінде қарастыру басшылыққа алынды. Қазіргі кезде ұлттық тарихымызды зерттеу әдіснамасы жақсы даму жолына түсіп келеді, кеңестік замандағы сияқты идеологияға ғана бағынатын, қатып қалған теориялық-әдіснамалық жүйеден әлдеқашан арылып, әр өңірлерде, тіпті әр оқу орындарында өзіндік тарихи мектептер қалыптасты десек артық емес. Ал біздің қарастырып отырған мәселеміз үшін Кеңес Нұрпейістің ғылыми-зерттеулеріндегі ұлттық зиялы қауым өкілдерінің тәуелсіздік жолындағы күрескерлігі мен ұлттық идеяларына қатысты тұжырымдамалық пікірлерінің нәтижесі маңызды. Сондықтан әдіснамалық бағытымыз кеңестік және отандық мектептердің ой-тұжырымдарын сыни тұрғыдан талдай отырып, салыстыру әдісі арқылы қандайда бір нәтижеге қол жеткізу. Мақалада ХХ ғасырдың басындағы оқиғаларды жаңаша жариялаған ұлтымыздың интеллигенттері, атап айтқанда Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов, Тұрар Рысқұлов, Жаханша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов Мұхамеджан Тынышпаев, Сералы Лапин, Мағжан Жұмабаев және т.б. еңбектеріндегі тарихи таным мен ұлттық ұстанымдардың орны ерекше. Кеңестер кезінде «халық жауына» айналған бұл ұлтжандыларымыздың ендігі кезекте жеке адамның өмірін бағалайтын, тарихи таным мен ұлттық сананы, елінің тәуелсіздігін жоғары бағалайтын құндылықтар жүйесі тұрғысында қарастыру басшылыққа алынды.

Нәтижелер мен талқылау. Ұлт тарихымыздың іргесін жаңалап, тарихи таным мен ұлттық сананы қайта жаңғыртуда алдымызға қойған ең маңызды нысанының бірі, әрине ол «Алаш қозғалысының» тарихы. ҚР Президенті Қ-Ж. Тоқаевтың «Егемен Қазақстан» газетіне жарияланған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында: «Тәуелсіздік мерейтойы аясында біз осындай біртуар тұлғаларды есте сақтап, олардың мұраларын жастарымызға және бүкіл әлемге көрсетуіміз керек. Сонымен қатар, осы тақырыпты зерттеп жүрген ғалымдар мен жазушылардың жұмыстарын да қолдау және бағалау қажет. Алаш арыстандарының асыл мұрасын дамыту жалға беруі тиіс»,—деген болатын [1, 1 б.].

ХХ ғ. соңында елімізде қоғамдық-саяси, мәдени-рухани салалары бойынша болып жатқан өзгерістер Отандық тарих ғылымында үлкен бетбұрыс кезеңіне жол салды. Ол кезде ХХ ғ. басындағы «Алаш» партиясы мен «Алашорда» тарихы қолға алынып, белсенді зерттеле бастайды. Ал осы бастаманың көшбасшыларының бірі – тарих ғылымдарының докторы, профессор Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейіс болатын. Ғалым жинақтаған деректеріне кең көлемді талдау жүргізіп, ой-тұжырымдарын «Алаш һәм Алашорда» монографиясында жариялады. Ал әріптестері болса, Кеңес Нұрпейіске «Алаш ұлт-азаттық қозғалысының және «Алашорда» автономиясының тарихын зерттеумен айналысатын «Алаштану» ғылыми мектебінің негізін қалаушылардың бірі деп бағасын берген болатын. Монографияда «қозғалыстың» жетекші қайраткерлері – Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мұхамеджан Тынышпаев, Халел Досмұхамедов, Жаханша Досмұхамедов, Әлімхан Ермеков, Серәлі Лапин және т.б. сияқты ұлт зиялы қауым өкілдерінің шығармалары мен атқарған қызметтеріне қатысты құжаттар ҚР Ұлттық Қауіпсіздік комитетінің архиві құжаттары негізінде талданған.

ХХ ғасырдың басындағы ұлт зиялыларымыздың тәуелсіздік жолындағы күрескерлігі мен ұлттық идеялары еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жан-жақты зерттеле бастады. Архив қойнауында «күпия» болып жатқан құжаттар айналымға шығып, ғалымдар арасында талқылана бастады. Осылайша, «тыйым салынған» тақырыптардың қыр-сыры ашылып, қайта саралау мүмкіндігі пайда болды. Бұл туралы академик М.Қ. Қозыбаевтың: «...егерде біз тарих ғылымының алдында тұрған міндеттерді бетбұрыс кезеңі талаптары тұрғысынан ажырататын болсақ, онда тарихшылардың өз халқы алдындағы борышы маңызды екені белгілі болады. ...тарих ғылымы субъективизмнің тоқырау идеологиясымен, сосын ...психологиялық шырмау-

да болып келді. «Бұл тұжырымды мен тарихшылардың талай ұрпағын ақтау үшін келтіріп отырғаным жоқ», – деп [2, 45 б.] айтқан тұжырымы осының дәлелді айғағы деп түсінеміз. Ғалым «Ақтаңдақтар ақиқатында» «Алаш» партиясының бағдарламасы мен бүкілқазақтық ІІІ съездің құжаттық материалдарын талдай келе, кеңес дәуірінде бұл партияны «ұлтшыл саяси ұйым» деп кінәлаудың қаншалықты негізсіз екендігі баса айтылды [2, 272 б.]. Мәселен, осы тұжырымымен Ә. Тәкенов, Кеңес Нұрпейіс, Мәмбет Қойгелдиев сияқты ғалымдарымыз да келісіп, қазақ зиялылары мен «Алаш» партиясының Ақпан төңкерісіне дейінгі тарихын шатастыруға болмайды, қазақ зиялылары негізінен ағарту мәселелерімен айналысып, Ресей үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы шықты деген қорытынды жасайды. Академик К.Н. Нұрпейіс: «әртүрлі әлеуметтік ортадағы қазақ зиялылары саяси күрес сахнасына шыққан либералды демократиялық партиялар ментоптар жағына шықты, сонымен қатар, олар қоғамдық-саяси қозғалыс ретінде пайда болған Ресей мұсылмандарының саяси қызметіне де тікелей араласты», – деп [3, 256 б.] орынды тұжырымын айтқан болатын. Сонымен бірге, ғалым кейбір зерттеушілердің «Қазақ конституциялық-демократиялық партиясын» кадет партиясының филиалы ретінде бағалауын орынсыз деп санайды, «Алаш» партиясының жетекші қайраткерлері қазақстандық кадет бөлімшесін құруға тырыспағанын, бірақ кадет үлгісіндегі ұлттық саяси партия құруға ниетті екенін түсіндірді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін қоғамдық-саяси қызметке, яғни тілге, елге, тарихқа, болмыс пен бостандыққа ұмтылған қазақ зиялыларының мұрасы зерттеле бастады. Бұл туралы М.Қ.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы» [4, 480 б.] құжаттар жинағы, Т.Омарбековтың «XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері» [5, 404 б.] көмекші оқу құралын, Д.А.Аманжолованың «Алаш исторический смысл демократического выбора» [6, 400 б.] монографиясын, Д.Махаттың «Қазақ зиялыларының қасіреті» атты [7, 304 б.] сөздігін, Х.М. Әбжанов пен Ә. Әлпейісовтің «Қазақ интеллигенциясы мен мәдениеті туралы» [8, 125 б.] ғылыми зерттеулерін, М.Құл-Мұхаммедтің «Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы» [9, 360 б.] және т.б. зерттеулер ғасырлар тоғысында қазақ зиялы қауым өкілдерінің күрескерлік қызметі мен ұлттық көзқарасымыздың қалыптасуына байланысты жасаған идеялары қарастырылған.

XX ғасырдың соңғы ширегінде В.К.Григорьевтің «Кадеттер жолын ұстаған партия» [10, 62-69 б.], К.Н. Нұрпейістің «Саяси партия болып санала ма?» [11, 69-75 б.] және Т.Кәкішевтің «Шындықты бұрмаламай, жұлмаламай айтайықшы» [12, 75-83 б.] деп аталатын мақалалары «Қазақстан коммунисті» журналында арнайы «Алаштың ақиқатын кімдейтін» деген тақырыппен мақалалар жинағы жарық көрді, онда мақала авторлары осы тақырыпта «Алаш» партиясының құрылуын талдап, оның көшбасшылары мен Қазақ қауымдастығындағы әлеуметтік жағдайына ерекше назар аударады. Осылайша, Нұрпейіс Кеңесі «Алаш» партиясының жарғысын, бағдарламасын және ресми құрылымдарын талдады.

Ал енді мақаламыздың тақырыбына нақтырақ тоқталар болсақ, XX ғасырдың басындағы ұлттық идеяның қазіргі ұлттық тарихта оқытылу мәселесі алдымен «Алаш қозғалысының» көшбасшылары кімдер болғанын, олардың алдына қойған мақсаттарын, ең бастысы ұлттық идеялары басшылыққа алынған. Мәселен, қозғалыстың көсемдеріне «буржуазияшыл ұлтшылдар», «буржуазиялық-либералдар», «ұлтшылдар» деп айдар тағылуының себеп-салдарын аша отырып, олардың қоғам дамуындағы саяси қызметтерінің бағытын айшықтау. Бұл тұрғыдан алғанда академик Кеңес Нұрпейістің ғылыми зерттеулеріндегі «Алаш» пен «Алашорда» тарихының неше түрлі аспектілеріндегі жекелеген тұлғаларға, атап айтқанда Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Мұстафа Шоқай, Міржақып Дулатов, Жаханша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов Мұхамеджан Тынышпаев, СералыЛапин, Мағжан Жұмабаев, Жақып Ақбаев, Әлімхан Ермековжәне т.б. көптеген қайраткерлеріміздің өмірі мен атқарған қызметінің белгісіз беттерін ашып түсіндіру. XX ғасырдың бірінші жартысында «ұлтшыл» деп ұрандатқан, ұлттық идеяны басшылыққа алып, күрескерлік жолды таңдаған ұлт зиялыларының басшылыққа ала отырып, «Алаш қозғалысының» әлеуметтік табиғатын танып-білу мақсатында, оның қоғамдық-саяси бағдарын зерделеу.

Ұлттық тарихымыздың кеңестік дәуірі көптеген оқиғаларға толы кезеңнің бірі болды. Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңы Ресей жерінде Ақпан және Қазан революцияларына ұласып, нәтижесінде жетпіс жылдан астам уақытқа созылған кеңестік қатаң идеологияның қысымына ұласты. Ал қазақ Даласының арыстары осы қатаң идеологиядан азат болуға ұмтылудың дара жолын салып, негізін қалады десек артық емес. Әрине, біз мұны ойдан шығарып тұрған жоқпыз, еліміз тәуелсіздігін алған жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарих факультетінде студент болып жүрген кезімізде Кеңес Нұрпейістің «Алаш һәм Алашорда», Манаш Қозыбаевтың «Ақтаңдақтар ақиқаты», Мәмбет Қойгелдиев пен Талас Омарбековтың «Тарих тағылымы не дейді?» сияқты зерттеулерді алғаш оқығандардың қатарында болдық (авт.). Осы өтпелі кезеңде біз марксизм-ленинизм ілімі негізінде қалыптасқан, ал тарихты идеялогиялық саясатқа айналдырған кеңестік жүйеден арыла бастаған отандық тарихымыздың толығымен өзгеріске ұшырап жатқан кезінің куәсі болдық.

XX ғасырдағы орын алған оқиғалардың тарихи бағыттарын Элвин Тоффлердің [13, 544 б.] сөзімен айтқанда «...ескі қоғам жаңасымен ауыстырылып, «ақпараттық» немесе «постиндустриалы» қоғам, яғни стратегиялық жоспарларын өзгерту мүмкіндігі туралы ескертсе, Збигнев Бжезинский [14, 308 б.] «мәдени, психологиялық, әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан технология мен электроника, әсіресе компьютерлер мен коммуникациялар саласында дамыған «технотрондық» қоғам туралы. Ал Юрген Хабермас [15, 416 б.] теориясындағы орталық ұғым «коммуникативті әрекетке» жету және оның мақсаты белгілі бір жағдайда бірлескен нәтижеге жетуге еркін келісімі, Сэмюэль Хантингтонның [16, 640 б.] «өркениеттер-тартысты» бүгінгі күннің саяси шындығын қайта қарастырып, бүкіл өркениеттің жаһандық дамуының болжамын жасауы біздің зерттеуіміздің теориялық-әдіснамалық негізінің бастауы болмақ.

Ресейдегі 1905-1907 жж. бірінші орыс революциясының, Еуропада басталған 1914 жылғы Бірінші дүниежүзілік соғыстың, 1916 жылғы еліміздегі ұлт-азаттық қозғалыстың, 1917 жылғы Ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясының, 1917 жылғы Қазан социалистік революциясының, қала берді интервенция, «ақтар ісі», «Азамат соғысының» нәтижелері қазақ Даласының, нақтырақ айтқанда Қазақстанның қоғамдық-саяси даму бағытын айқындап берген болатын. Осыкезде «шоқ жұлдыздай» жарқ етіп көрінген тағы бір оқиға Алаш һәм Алашорда туы астында еліміздің бірлігін нығайту мен автономиялы мемлекет құру жолындағы «алашордашы» зиялыларымыздың күрескерлік идеялары еді.

Кеңес үкіметі әбден «атқа мініп» тізгінді өз қолына алғаннан кейін, авторитарлық биліктің күшеюімен шынтуайттық тарихи оқиғалар бұрмаланып, тарихи зерттеулер үлкен дағдарысқа ұшырады. Бұл біздің «алаштықтарымызды» да айналып өткен жоқ. Елім-жерім деп күрескен интеллигенттеріміздің ұлттық ұстанымдарына Кеңестік диктат қарсы шығып, «буржуазияшыл-ұлтшылдық идеологияға» қарсы күрес деп жариялады. Төңкеріске дейінгі (Қазан революциясы – авт.) «Алаш қозғалысының» «революциялық рөлі», кеңестер билікке келгеннен кейін «контрреволюциялық» болып қайта «жаңғырып», қарсыластықтың қағидатына айналды. Кеңестік марксизм-ленинизм идеологтары «Алаш қозғалысының» тарихын «контрреволюция-ның мәнін ашып көрсету, оның қазақ қоғамындағы жиіркенішті де жексұрын рөлін жою» деп жаза бастады. Ал 1935 ж. С.Х. Брайнин мен Ш.Ш. Шафирының «Очерки по истории Алаш-Орды» [17, 152 б.] атты зерттеулері жарияланып, қазақ Даласындағы болып жатқан «Алаш қозғалысын», 1916 ж. көтерілісті, Алаш интеллигенттері және олардың «ұлтшыл контрреволюциялық үкіметінің» тарихы туралы таптық көзқарасқа негіздеп көрсетті. Осы кезеңнен бастап 1991 жылға дейін ұлттық тарихымыз ғана емес, бүкіл кеңестік тарих ғылымының бастаулары мен ұстанымдары, нәтижелері мен қорытындылары деректердің молдығына қарамастан, ғылыми ойлаудың идеялогиялық тоқырауының құрбанына айналды. Тек еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана Алаш һәм Алашорда туы астындағы зиялыларымыздың күрескерлік тарихының жаңа кезеңі басталды. «Алаш қозғалысын» зерттеу жаңа ойдың жандануына ықпал етті, ал жаңа деректер қоры жұмыстың сапасын жақсартты. Алаш тарихының әртүрлі аспекті-лері халықаралық конференциялар мен симпозиумдарда, «дөңгелек үстелдер» мен ғылыми семинарларда айтыла бастаса, озық ойлы ғалымдарымыз монографиялар, энциклопедиялық сөздіктер, оқулықтар мен әдістемелік құралдар жазып, оны жоғарғы оқу орындарының студенттеріне дәріс түрінде оқи бастады.

Ал бұл жерде Мұстафа Шоқайдың «біз кімді ұлттық интеллигенция деп атаймыз» деген ойын жеткізу үшін «Таңдамалы» [18, 512 б.] шығармасынан үзінді айта кетсек «...егер біз білім беруде көрген барлық адамдарды «зиялылар» деп атауға және «ұлт зиялылары» қатарына жатқызуға «болады» деп ойласақ, қателесеміз. Зиялылар – бұл белгілі бір идеалды мақсаттардың басында тұрған және осы танымал идеалдардың айналасында бірігетін «интеллигенция өкілдері» деп айтуға болады. Ұлтымыздың зиялы қауым өкілдері өз халқының қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуына нақты қызмет ете алатындарды ғана қамтуы мүмкін», - деген болатын [18, 174 б.]. Бұл туралы Қыздар университетінің доценті Е.Т. Берлібаев: «...біз, зиялы қауым өкілдері өз ұлты мен халқына қызмет жасаудың, сонымен қатар қоғамның әртүрлі мүшелерімен қарым-қатынас орнатудың ең тиімді де мағыналы жолдарын табуы керек деген идеяның қазіргі заманның талаптарымен қалай араласатынын көреміз», - деп [19, 15 б.] ойын ортаға сала келе, «Өткенімізді бұрмаламай түзетудің жалғыз жолы – бір кездері бүкіл өмірін халқымыздың болашағы үшін күресте өткізген ұлт зиялы қауым өкілдерінің рухани мұрасын зерттеу және ұрпақтан-ұрпаққа беру», – деп қорытындылайды [19, 17-19 б.].

Академик Кеңес Нұрпейіс «Алаш қозғалысының» Қазақстан тарихындағы рөлін және қазақ мемлекеттілігін қалыптастыру үдерістеріне байланысты мәселелерді де талдады. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының рухани және саяси өмірін терең зерттеген ғалым, артынан көптеген монографиялар, оқулықтар мен оқу-құралдарын және ғылыми мақалалар жазып қалдырды, дегенмен оның басты зерттеу миссиясы «Алаш қозғалысына» қатысты еді. Ғалым «Алаш қозғалысының» тарихи және ұлттық маңыздылығы мен идеологиясын ескере отырып зерттеп, сол кездегі «ұлттық-демократиялық қозғалыстың идеялары» мен «тәуелсіздік жолындағы күресін» ғылыми тұрғыдан айқындап көрсеткен болатын. Зерттеулерінен «Алаш Орда» үкіметінің алдына қойған мақсатын, атап айтқанда тәуелсіздік үшін күрескерлігі мен қозғалыс жетекшілерінің ұлттық идеяларына кеңінен талдау жүргізгенін байқаймыз. Сонымен бірге ғалым «Алаш қозғалысының» мәнін аша түсу үшін Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Жанша Досмұхамедов және Мұстафа Шоқай сияқты XX ғ. басындағы қазақ зиялыларының еңбектеріне де ғылыми тұрғыдан баға берген. Осылайша, Кеңес Нұрпейіс «Алаш партиясы», «Алаш автономиясы» және оның «саяси бағдарламасы» мен «ұлттық идеяларын» зерттей келе, «Алаш Орданың құрылу тарихын» қазақ халқының алғаш рет мемлекеттілікке, тәуелсіздікке ұмтылысы ретінде баға берді. Нәтижесінде «Алаш қозғалысы» ғылыми негізделгеннен кейін «Алаш һәм Алашорда», «Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойындамуы (XX ғасырдың басы)», «Алаш қозғалысы: идеялар ментағдырлар» атты ғылыми зерттеулері дүниеге келіп, «Алаштанушылар» мектебінің іргесін қалаушылардың біріне айналды.

Міне, көріп отырғанымыздай Кеңес Нұрпейіс «халық жауларын» ақтап, «ақтаңдақтарды» анықтап, «құпияланған», «бұрмаланған» кеңестік идеологияның қылмысын әшкерелеуге ат салысты деуге толық негіз бар. Ал біздің міндетіміз (авт.) ғалым зерттеп, жазып қалдарған Алаш идеяларының тәуелсіз Қазақстан үшін қаншалықты бірегей екенін айта отырып, жоғарыда айтылған Қазақстанның қазіргі заман тарихы», «Қазақстанның кеңестік кезеңі», «Ұлттық элита және ұлт мәселесі», «Алаш және Алашорда тарихы» және т.б. пәндер бойынша дәріс оқып, болашақ жас зерттеушілер үшін өзектілігін насихаттау болып табылады.

Осы аталмыш «Алаш қозғалысы» мәселесіне қатысты қазіргі таңда жоғарғы оқу орындарының студенттері мен магистранттарына (Тарих факультеттерінде терең қарастырылады – авт.) «Қазақстанның қазіргі заман тарихы», «Қазақстанның кеңестік кезеңі», «Ұлттық элита және ұлт мәселесі», «Алаш және Алашорда тарихы» және т.б. пәндер мен арнаулы курстар өткізіледі. Отандық тарихымыздың дамуына үлкен үлес қосқан белгілі алаштанушы ғалым, академик Кеңес Нұрпейіс Алаш қозғалысының мәні туралы: біріншіден, Алаштың саяси партия болып құрылуы, екіншіден, Алаш автономиясының мемлекеттік құрылымы, үшіншіден, автономияны басқау үшін Алаштың ордасы деген үш ұғымды атап өтеді. Ал отандық ғалым-тарихшыларымыздың тұжырымдамасы бойынша да 1905 жылғы бірінші орыс революциясынан

бастау алған «Алаш қозғалысы» ұлттық идеялар аясында «Алаш партиясының» соданкейін «Алаш автономиясының» жариялануы мен «Алашорда үкіметінің» құрылуына жол салды.

Сонымен, 1989 жылдан бастап Қазақстанда «Алашорда» тақырыбы бойынша, мәселен, құрылуы, қызметі, жойылуы сияқты мәселелер төңірегінде пікірталастар басталады. Д.А. Аманжолова-ның «Казахский автономизм в России. История движения Алаш» атты «Алаш қозғалысы» тарихына арналған алғашқы монография Ресейде жарияланғаны белгілі [6, 216 б.]. Ал көп ұзамай алғаш рет қазақ тілінде Кеңес Нұрпейіс өзінің «Алаш һәм Алашорда» [3, 256] атты монографиясын шығарды. Сонымен бірге Халел Досмұхамедов, Мұхамеджан Тынышпаев, Мұстафа Шоқай, Әлімхан Ермеков және Тұрар Рысқұловтың өмірлері мен шығармалығы туралы құжаттық материалдарды жариялап, «Алаш ұлт-азаттық қозғалысы» тарихын зерттейтін ғылыми мектептің негізін қалаушылардың бірі болғанын жоғарыда айтқан болатынбыз. Ал бүгінгі таңда зерттеушілерімізге еліміздің тәуелсіздігі архив қорларын молынан пайдалануға үлкен серпін беріп жатқандықтан «Алаш» тақырыбын басқа да тарихшылар, филологтар, философтар, әлеуметтанушылар, заңгерлер және т.б. саласының мамандары айналысып жүр. Дегенмен, зерттеушілер Кеңес Нұрпейістің Алаштың ұлттық-территориялық автономиясын іске асыру кезеңін (1917 ж. желтоқсан – 1920 ж. наурыз) бөліп көрсете отырып, Алаштың дербес республика ретінде өмір сүру фактісіне тарихи-құқықтық талдау жүргізудегі ерекше рөлін мойындайды [20, 62-67 б.].

Бүгінгі таңда елімізде болып жатқан өзгерістерді, бұрыннан келе жатқан қазақи оптимизмді, патриотизмді, менталитетті күйзеліс пен қуаныштың сабақтастығы тұрғысынан қарастырылу барысында Алаш қайраткерлерінің күрескерлігін, ұлттық идеялары мен ұстанымдарын, қалдырған мұраларын тәжірибеде қолданбау мүмкін емес.

Ал енді осындай тамаша дүниелерді зерттеп, артынан үлкен ғылыми мұра қалдырған Кеңес Нұрпейісұлы туралы зерттеуші-ғалым, профессор Бүркітбай Аяған: «...әр азаматтың өмірінде жаман да, жағымсыз да адамдар бар. Менің өмірімде кездестірген бір адал азаматым болды. Ол менің ұстазым академик, белгілі тарихшы Кеңес Нұрпейісұлы», - деп ұстазын еске түсіріп отырып: «Қазіргі заман мен гуманитарлық ғылымдардың қазақстандық тарихшылары үшін Манаш Қабашұлы, Кемел Ақышев, Халел Арғынбаев, Кеңес Нұрпейіс озық идеялармен жол салып берді. 1990-2000 жылдары бұрынғы ғалымдардың арасында «марксизм-ленинизм» принципінен бас тартқан азаматтар болды. Жаңа озық азаматтар қазақстандық ғылымды тығырықтан шығарып, қазақстандық тарих ғылымын дамытты», - деп [21:6-9)] сөзін аяқтады.

Кеңес Нұрпейістің тағы бір шәкірті, белгілі тарихшы, профессор Тұяқбай Рысбеков ұстазы туралы: «...белгілі тарихшы-ғалым, жарқынжүзінен ізгіліктің шуағытөгілген ермінез азамат – Кеңес Нұрпейісұлын ғылым жолын алғашаттаған аспиранткезімізденбіледі екенбіз. Осы бірнар тұлғалы, күлгенде көзінен шуақ шашқан ймандай, абзал, Кеңес ағамыз туралыөткеншақта жазу біз үшін өте қиын», - деп [22, 9-11 б.) еске алады. Сонымен біргн «Алашорда тарихы – ғалым-тарихшы Кеңес Нұрпейісұлының зерттеулерінің негізгі бағыттарының біріне айналды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін республикамызға белгілі ғалымдар «Алашорда» тарихының «өзектілігін» ашуға араласа бастады. Бір кездері осы тақырып бойынша марксистік-лениндік кеңестік тарихнаманың өкілдері тарихи шындықтан өте алыс тұжырымдар жасады. Осылайша, монокоммунистік идеологиялық нұсқа. Бұл мәселе бойынша нақты ғылыми ойдың қоғамдық санада орын луына жолбермегені түсінікті. Бостандықтың өсуі жаңа мәліметтер негізінде тарих ғылымында зерттеуге «тыйым салынған» тарихи оқиғалардың мазмұнын ашуға мүмкіндік берді. Алашорда мен оның жекелеген мемлекет қайраткерлері де бұл мәселені қайта қарауды талап етті. Отан тарихындағы осындай авторлардың ішінде белгілі ғалым Кеңес Нұрпейісұлы-ның бірегей қолтаңбасы бар. Тәуелсіздіктің басында біздің ғалым ағамыз біздің туған тарихымызға ешкім қол тигізе алмайтын алқаптың «Алашорда тарихын» зерттей бастады. Ол алғашқылардың бірі болып Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі Алаш партиясының рөлімен орнын мұқият және қатаң ажыратқан ғалым», - деп өз ойын ортаға салды [22, 9-11].

Тарихшы-ғалым А.Т. Капаева: «Кеңес Нұрпейіс экспедицияларға шығып, материал жинап, тарихи оқиғалардың қатысушылары мен куәгерлерінен сұхбат алған. Ол республиканың әртүрлі аймақтарында алты экспедицияда болып, мемуарлар, естеліктер мен тарих бойынша әртүрлі

құнды материалдар жинақтаған», - деп келтірген [23, 19-22]. Ал, доцент Жанат Ахметова: «көрнекті ғалым Кеңес Нұрпейісұлы «Алаш һәм Алашорда» монографиясында архивтік материалдарды пайдалана отырып, халқымыздың, ұлттық-мемлекеттілігіміздің қамын ойлап, жандарын қиған асыл азаматтарына таңылған жаланы ақтап, көптеген ғылыми жұмыстар жүргізген. Сонымен бірге Кеңес аға отандық тарихтың күрделі мәселелерін, атап айтқанда XX ғ. басындағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын, қосреволюция кезіндегі Алаш партиясының жетекшіліктеген Қазақ автономиясының тарихын объективті түрде зерттеген ғалым», - деп атап өтеді [24, 32-34]. Ал академик Кеңес Нұрпейіс туралы ойын қорытындылаған Ж.К. Ахметова: «...жан дүниесі нұрға толы Кеңес ағаның шәкірттеріне берген білімі мен тәрбиесі теңдесі жоқ дүние. Өйткені, «Тәрбие мен берілген білім – өлшеуі жоқ қазына...» деп атам қазақ айтқандай, бойында адами қасиеті биік Кеңес ағаның берген білімі соңынан ерген шәкірттері үшін баға жетпес байлық екені рас. Сондықтан да, мен Кеңес ағайдың шәкірті болғанымды үнемі мақтанышпен, құрметпен айтып жүремін. Ол – менің басыма қонған бақ деп білемін».

Қорытынды. XX ғасырдың басындағы «Алаш қозғалысы» деген атпен танымал Алаш ардақтыларының негізгі ұлттық идеологиясын, еліміздің тәуелсіздігі жолындағы күресі мен рөлін терең зерттеген ғалым Кеңес Нұрпейісұлының ғылыми еңбектерінің ұлттық тарихты оқытудағы маңыздылығы көрсетілді. Академиктің еңбектері «Алаш қозғалысының» ұлттық идеологиялық мұрасын терең түсіне отырып, отандық тарихтың маңызды кезеңдерін жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан да академик Кеңес Нұрпейістің ғылыми зерттеу-лері қазіргі ұлттық тарихымызды оқытуда, әсіресе XX ғасырдың басындағы зиялы қауым өкілдерінің идеологиясын басшылыққа ала отырып, тарихи танымы мәселесін түсінуде маңыздылығы өте жоғары деп айтуға болады. Сонымен бірге тәуелсіз еліміздің саяси, мәдени даму бағыттарында жаңа көзқарастар қалыптастыруда маңызы зор. Өйткені, мұндай ұлттық болмысымызды дәріптейтін Алаш зияткерлерінің ұлттық идеяларын дәріптеу тұрғысынан алып қарағанда қазіргі кездегі стратегия-лық маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан, ғалымның ғылыми мұралары өскелең ұрпаққа құнды мәлімет беретін бірегей еңбектердің қатарында. «Алаш қозғалысын» ғылыми тұрғыдан зерттеген ғалым оның нәтижелері туралы мол еңбектер жазып, Қазақстанда «алаштану» ғылыми мектептің негізін қалаушылардың бірі ретінде тарихта қалды. Тарихи сананы жаңғырту мәселесінің өзекті түйіні ұлттық идея.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Тоқаев Қ. «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» // *Egemen Qazaqstan*. 20 қазан, 2023 жыл. URL: <https://egemen.kz/article/351434-prezident-tauelsizdik-%E2%80%93-barinen-qymbat> (қаралған уақыты 12 ақпан 2025).
- 2 Қозыбаев М. *Ақтаңдақтар ақиқаты. Оқу құралы.* – Алматы: Қазақ университетінің баспасы, 1992. – 272 б.
- 3 Нұрпейісов К.Н. *Алаш һәм Алашорда.* – Алматы: «Атамек», 1995. – 256 б.
- 4 Қойгелдиев М.К. *Алаш қозғалысы Бірінші том Өңделіп толықтырылған екінші басылым.* – Алматы: «Мектеп» баспаханасы, 2008. – 480 б.
- 5 Омарбеков Т. *XX ғасырдағы Қазақстан тарихының мәселелері (көмекші оқу құралы).* Алматы: Қазақпарат, 2001 – 403 б.
- 6 Аманжолова Д.А. *Алаш исторический смысл демократического выбора.* – Алматы: Таймс, 2013. – 400 с.
- 7 Махат Д. *Қазақ зиялыларының қасіреті (ғылыми басылым).* – Алматы, «Сөздік-словарь», 2001. – 294 б.
- 8 Әбжанов Х.М., Әлпейсов Ә. *Қазақ интеллигенциясы мен мәдениеті туралы (құжаттық тарихи зерттеулер).* – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 228 б.
- 9 Құл-Мұхаммед М. *Алаш қайраткерлерінің саяси құқықтық қарастырының эволюциясы.* – Алматы: Атамқра, 1998. – 360 б.
- 10 Григорьев В.К. *Кадеттер жолын қуған партия // Қазақстан коммунисті.* – №5. 1990. – Б.62-69.

- 11 Нұрпейісов К. Саяси партия болып санала ма? //Қазақстан коммунисті. №5.1990. – Б.69-75.
- 12 Кәкішев Т. Шындықты бұрмаламай, жұлмаламай айтайықшы //Қазақстан коммунисті. №5.1990. Б.75-83.
- 13 Toffler Alvin. *The third wave*. -New-York: William Morrow and Company, 1980. 544 p. URL: https://ia801200.us.archive.org/9/items/TheThirdWave-Toffler/The-Third-Wave_-_Toffler.pdf (accessed January, 30, 2025).
- 14 Brzezinski Z. *Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era*. – New York, William Morrow and Company, 1971. – 308 p. URL: <https://archive.org/details/B-001-003-798> (accessed: January, 30, 2025).
- 15 Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Пер. с немец. М.М. Беляева. – Москва: Изд. «Весь Мир», 2003. – 406 с.
- 16 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Пер. с англ. Т. Велимеева. – М.: Издательство АСТ, 2022. – 640 с.
- 17 Брайнин С.Х., Шафиро Ш.Ш. Очерки по истории Алаш-Орды. –Алма-Ата: Казахское краевое издательство, 1935. – 152 с. URL: <https://rev-lib.com/ocherki-po-istorii-alash-ordy/> (дата обращения: 11 февраля 2025 г.).
- 18 Шоқай М. Таңдамалы. II-томдық. /Құрастырған А.Нүсіпхан. – Алматы: Қайнар, 1998. – 512 б.
- 19 Берлібаев Е., Семжанова С. Қазақ зиялыларының орны мен рөлі және академик Кеңес Нұрпейіс еңбектерінің ғылыми құндылығы //«Тарихи жад және ұлттық бірегейлік» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Қыздар университеті, 2025. – Б. 15-19.
- 20 Балтабаева К.Н. Государственное преследование и репрессии лидеров и сторонников Алаша (в свете новых архивных источников) //«Историческая память и национальная идентичность» материалы международной научно-практической конференции. – Алматы: Қыздар университеті, 2025. – С. 62-67.
- 21 Аяған Б.Ғ. Ұстазым Кеңес аға туралы //Тарихи жад және ұлттық бірегейлік халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдар жинағы. –Алматы: Қыздар университеті, 2025. –Б. 6-9.
- 22 Рысбеков Т., Шынтемірова Б. Кісілігі мол кесек тұлға //«Тарихи жады және ұлттық бірегейлік» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Қыздар университеті, 2025. Б. 9-11.
- 23 Қапаева А.Т. История Казахстана XX в (первой половины) в трудах академика К.Нурпеиса //«Историческая память и национальная идентичность» материалы международной научно-практической конференции. – Алматы: Қыздар университеті, 2025. С.19- 22.
- 24 Ахметова Ж.К. Адамы қасиеті биік, жан дүниесі нұрға толы Кеңе саға // «Тарихи жад және ұлттық бірегейлік» халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Қыздар университеті, 2025. –Б. 28-31.

Reference:

- 1 Toqayev Q. «Tauelsızdık barinen qymbat» // Egemen Qazaqstan. 20 qazan, 2023. URL: <https://egemen.kz/article/351434-prezident-tauelsızdık-%E2%80%9393-barinen-qymbat> (qaralğan uaqyty: 12 aqpan 2025). [In Kaz.]
- 2 Qozybaev M. *Aqtañdaqtar aqıqaty: Oqu quraly*. – Almaty: Qazaq universiteti, 1992. 272 p. [In Kaz.]
- 3 Nūrpeisov K. *Alaş häm Alaşorda*. – Almaty: Atatek, 1995. –256 p. [In Kaz.]
- 4 Qoigeldiev M.Q. *Alaş qozğalysy. Birinşı tom. Ondelip tolyqtyrylğan ekinşı basylym*. – Almaty: «Mektep» baspasy, 2008. 480 p. [In Kaz.]
- 5 Qoigeldiev M.K. *Alaş qozğalysy. Birinşı tom. Ondelip tolyqtyrylğan ekinşı basylym*. –Almaty: Mektep baspasy, 2008. – 480. [In Kaz.]
- 6 Amanjolova D.A. *Alaş istoricheski smysl demokraticheskogo vybora*. –Almaty: Taimas, 2013. 400 p. [In Russ.]

- 7 Mahat D. *Qazaq zialylarynyñ qasıretı. – Almaty: Sözdık-slovär, 2001. 304 p. [In Kaz.]*
- 8 Äbjanov H.M., Alpeisov A. *Qazaq intelıgıensıasy men mädeniet turaly. – Almaty: 1992. –228. [In Kaz.]*
- 9 Qul-Mühammed M. *Alaş kairatkerlerı saıası kuqyqıtyq kozqarastarynyñ evolüsiasy. – Almaty: Atamūra, 1998. 360. [In Kaz.]*
- 10 Grigorev V.K. *Kadetter jolyn kugan partia //Qazaqstan komunısı. №5. 1990. 62-69.*
- 11 Nürpeisov K. *Saıası partia bolyp sanala ma? //Qazaqstan komunısı. 1990, №15. 69–75. [In Kaz.]*
- 12 Kakişev T. *Şyndyqty bürmalamai, jülmalamai aıtaiyqşy //Qazaqstan komunısı. №5. 1990. 75-83. [In Kaz.]*
- 13 Toffler Alvin. *The thirdwave. – NewYork: WilliamMorrowand Company, 1980. 544 p. URL: https://ia801200.us.archive.org/9/items/TheThirdWave-Toffler/The-Third-Wave_-_Toffler.pdf (accessed January, 30, 2025).*
- 14 Brzezinski Z. *Between Two Ages. America's Role in the Technotronic Era. New York, William Morrow and Company, 1971. 308 p. URL: <https://archive.org/details/B-001-003-798> (accessed: January, 30, 2025).*
- 15 Habermas İu. *Filosofski diskurs o moderne / Per. s nem. M.M. Beläeva. M.: Ves Mir, 2003. 416 p. [In Russ.]*
- 16 Hantington S. *Stolknovenie sivilizasi [Clash of civilizations] / Per. s angl. T. Velimeeva. M.: İzdatelstvo AST, 2022. 640 p. [In Russ.]*
- 17 Brainin S.H., Şafiro Ş.Ş. *Ocherki po istorii Alaş Ordı. [Let's tell the truth without distorting it or tearing it apart] Alma-Ata: Kazahstanskoe kraevoe izdatelstvo, 1935. –152. URL: <https://rev-lib.com/ocherki-po-istorii-alah-ordy/> (data obraşenia: 11 fevralä 2025 g.).*
- 18 Şoqai M. *Tañdamaly. 2 tomdyq / Qurastyrgan A. Nüsıphan. Almaty: Qainar, 1998. 512 p. [In Kaz.]*
- 19 Berlibaev E.T., Semjanova S.A. *Qazaq zialylarynyñ orny men röli jäne akademik K.Nurpeis enbekterinin ğylymi qundylyğy //«Tarihi jad jäne ulttyq biregeilik» atty halyqaralyq ğylymi-tajiribelik konferensianyñ materialdar jınağy. Almaty: Qyzdar universiteti, 2025. 15-19. [In Kaz.]*
- 20 Baltabaeva K.N. *Gosudarstvennoe presledovanie i repressii liderov i storonnikov Alaşa (v svete novyh arhivnyh istochnikov) // «İstoricheskaia pämat i nasionälnaia identichnöst» sbornik materialov mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii. Almaty: Qyzdar universiteti, 2025. 62-67. [In Russ.]*
- 21 Aiağan B.Ğ. *Üstazym Keñes ağa turaly // «Tarihi jad jäne ulttyk biregeilik» atty halyqaralyq ğylymi-tajiribelik konferensianyñ materialdar jınağy. Almaty: Qyzdar universiteti, 2025. 6-9. [In Kaz.]*
- 22 Rysbekov T.Z., Şytemurova B.Ğ. *Kısılığı mol kesek tulga // «Tarihi jad jäne ulttyq biregeilik» atty halyqaralyq ğylymi-tajiribelik konferensianyñ materialdar jınağy. –Almaty: Qyzdar universiteti, 2025. 9-11. [In Kaz.]*
- 23 Kapaeva A.T. *İstoria Kazahstana XX v. (pervoi poloviny) v trudah akademika K. Nurpeisa // «İstoricheskaia pämat i nasionälnaia identichnöst» sbornik materialov mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferensii. Almaty: Qyzdar universiteti, 2025. 19- 22. [In Russ.]*
- 24 Ahmetova J.K. *Adami qasietı biik, jan düniesı nurğa toly Keñes ağa // «Tarihi jad jäne ulttyq biregeilik» atty halyqaralyq ğylymi-tajiribelik konferensianyñ materialdar jınağy. Almaty: Qyzdar universiteti, 2025. 28-31. [In Kaz.]*